

Almaz HƏSƏNOVIZI
filologiya elmləri doktoru, professor

TÜRKMƏN DASTANLARI: “SAYATLA HƏMRA”

Açar sözlər – folklor, dastan, türkmən, Azərbaycan, Sayat, Həmra, xalq, türk

SUMMARY

TURKMEN DASTANS: “SAYAT AND HAMRA”

Presentation and publication of the best folklore samples of all Turkic nations in Azerbaijan as well as their comparative investigation still remain as actual issue. Undoubtedly, after Azerbaijan's acquisition of own independence certain works have been implemented in this field and, the folklore texts of Anatolian, Uzbek, Uygur, Kirghiz, Kara-Kalpak, Kumik, Altaic and Siberian Turks were translated, published and involved to investigation. The Azerbaijani and Turkmen folk literature, music, ceremonies, traditions and customs are subject to mutual comparison as folklore creation of the ancient Oguzes' successors. However, these folklore samples are still waiting for their investigators. Translation, publication and comparison of the spiritual treasury of these two fraternal nations have great significance for researching not only the similarities of the folklore texts, ceremonies, traditions and customs but also the sources of written literature as well as etymology and changing forms of some words in the vocabulary of the both languages. Saying precisely, the works implemented in this field have great significance as a valuable source not only for the study of folklore but also the linguistic history, etymology and dialectology as well as the fields of Turkic history. The article contains brief information about the Turkmen dastans. Besides, the love dastan known as “Amrah”, “Amrah and Sayad Peri” in Azerbaijan, “Emrah and Selvixhan” in Turkey and “Sayat and Hamra” in Turkmenistan is involved to investigation. Their creation on a unique subject line is indubitable.

Key words – folklore, dastan, Turkmen, Azerbaijan, Sayat, Hamra, nation, Turkic

РЕЗЮМЕ

ТУРКМЕНСКИЕ ДАСТАНЫ: “САЯТ И ХАМРА”

Представление и издание наилучших фольклорных образцов всех тюркских народов в Азербайджане, а также их сравнительное исследование всё ещё остаётся актуальной проблемой. Несомненно, после обретения Азербайджаном своей независимости в этой области проведены определённые работы, и в Азербайджане переведены, изданы и привлечены к анализу фольклорные тексты анатолийских, узбекских, уйгурских, киргизских, каракалпакских, кумыкских, алтайских и сибирских тюрков. Необходимо взаимное сравнение азербайджанской и туркменской народной литературы, музыки, церемоний, традиций и обычаев, как фольклорное творчество преемников древних огузов. Однако, эти фольклорные образцы всё ещё находятся в ожидании своих исследователей. Перевод, издание и сравнение духовной жемчужины этих братских народов имеет огромное значение для изучения не только схожестей фольклорных текстов, церемоний, традиций и обычаев, но и источников письменной литературы, а также этимологии и форм изменения некоторых слов в словарном составе обоих языков. Точнее говоря, работы, проведённые в этой сфере, имеют большое значение как ценный источник не только для фольклористики, но и истории языка, этимологии, диалектологии, а также отраслей тюркской истории. В статье даётся краткая информация о туркменских дастанах. Также, привлечён к исследованию любовный дастан, известный в Азербайджане под названием «Амрах», «Амрах и Сайяд Пери», в Турции – «Эмрах и Селвихан», а в Туркменистане – «Саят и Хамра», создание которых на единой сюжетной линии не вызывает никакого сомнения.

Ключевые слова – фольклор, дастан, туркменский, Азербайджан, Саят, Хамра, народ, тюркский

Giriş. Azərbaycan və Türkmənistan xalqlarının milli mənəvi irsi bir-birilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Məlumdur ki, Türkmənistan və Azərbaycan türkləri Oğuzların varisləridir. Folklor mətnlərindəki yaxınlıq, bir tərəfdən, hər iki xalqın soykökünün, əcdadlarının eyni olması ilə izah edilə bilərsə, digər tərəfdən, dil baxımından çox yaxın qohumluq əlaqələri ilə bağlıdır. Belə ki, geneoloji təsnifə görə, türkmən dili Qərbi Hun budağının, oğuz qrupunun, oğuz-türkmən yarımqrupunda yerləşir. Azərbaycan dili Qərbi Hun budağının oğuz qrupunun oğuz-səlcuq yarımqrupunda yerləşir. Həmin xüsusiyyət türkmən və Azərbaycan folklorunun arasında əhəmiyyətli dərəcədə bənzərliklərin olması səbəbinə aydınlıq gətirən əsas faktlardan biridir. Qohum etnosların lisanları kimi ədəbiyyatlarının da əski zamanlardan etibarən eyni ana xətdən doğulmasına, bir-birinə çox yaxın olmalarına, xüsusən ata sözləri, türkü, nağıl, dastanlarda ortaq əlamətləri daim mühafizə etmələrinə diqqət yetirən professor Əhməd Cəfəroğlu (1899-1975) yazır: “...müəyyən bir qrup təşkil edən lisanlar müştərək bir ana lisan ailəsindən doğulduqları kimi, eyni dildə danışan qövmlərin xalq ədəbiyyatı, əlbəttə, əski bir ana xalq ədəbiyyatı bətnindən vücuda gəlmişdir” (2,43).

Məlumdur ki, dil insan həyatının ən vacib vasitələrindən biridir. Məşhur rus alimi Vladimir Nikolayeviç Toporov (1928-2005) “Mif, ritual, simvol, obraz” əsərində yazır: “...dildən kənar yaranan hər şey də ancaq dillə ifadə edilə bilər. Bu ehtimal dilin universal, daha dəqiq, potensial-universal xarakterindən və sözün geniş mənasında onun vasitəçilik funksiyasından irəli gəlir (ona görə realizə edilir). Dil özü ilə insanlar arasında vasitəçilik edir, həmçinin insanlar öz aralarında dil vasitəsilə ünsiyyət saxlaya bilirlər. Beləliklə, insanla bağlı dünyada nə varsa, hər şey yalnız dil vasitəsilə ifadə edilə bilər” (16, 7). Ümumiyyətlə, folklor və dili bir-birindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Dünya dövlətlərində folklor araşdırıcıları, bir çox hallarda, ilk olaraq xalqın dilinin problemlərini öyrənməklə işə başlamışlar. “Lisanı tədqiq edilməyən hər bir qövmin xalqıyyatı da, şübhəsiz, tədqiq edilməmiş nəzərlə baxıla bilər. Bundan dolayıdır ki, Avropa lisanları tədqiqatında ən çox diqqət edilən xalq ədəbiyyatı məhsulu olmuşdur” (2,43). Məsələn, mifoloji məktəbin banilərindən sayılan Yakob və Vilhelm Qrimm qardaşları həm də alman dilinin ən məşhur tədqiqatçılarından hesab edilirlər. Onlar, bir tərəfdən alman dilinin qrammatikasını tədqiq etmiş, dünya leksiqrafiyasının bu gün də ən məşhur əsərlərindən olan “Alman dilinin lüğəti”ni (“Deutsches Wörterbuch”) hazırlamış, digər tərəfdən folklor mətnlərini toplayıb üzərində tədqiqatlar aparmışlar.

Folklorun toplanması və tədqiqi ilə bağlı elmi mülahizələr söyləyən ilk alimlərdən biri, məşhur “Xalqların nəğmələrdəki səsləri” (“Stimmen der Völker in Liedern”) antologiyasının müəllifi Johann Gotfrid Herder (1744-1803) xalq yaradıcılığının öyrənilməsinin dilçilik üçün önəminə diqqət yetirmişdir. Slavyan alimlərinin öz xalqının nəğmələrini toplamamasını qınayan Herder yazırdı: “...onlar bununla bizə öz xalqının canlı qrammatikasını, ən yaxşı lüğətini və təbii tarixini verə bildilər” (15, 24). Göründüyü kimi, folklor mətni həm xalq dilinin canlı leksikası və qrammatikasının, eyni zamanda, tarixinin əks olunduğu əsas mənbə kimi dəyərləndirilir. Beləliklə, türk xalqlarının folklorunun toplanması, öyrənilməsi, həm dilçiliyin,

həm də ədəbiyyatın, daha dəqiq deyilsə, milli mədəniyyətin tədqiqi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan və türkmən milli mədəniyyətinin arasındakı yaxınlıqların bir səbəbi də dini mənsubiyyət hesab edilə bilər. Belə ki, görkəmli türkololoq alim Xalq Koroğlu “Oğuz qəhrəmanlıq eposu” adlı tədqiqatında türkmən və Azərbaycan folklor mətnləri arasındakı yaxınlıqları nəzərə alaraq qeyd etmişdir: “Oğuzların birbaşa varisləri olmaqla yanaşı, etnogenezislərində İran komponenti olan türkmən və Azərbaycan folkloru arasında əlaqəni xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onların şifahi yaradıcılığında Arran və Midiya mədəniyyəti qalıqlarını (Azərbaycanın qədim sakinləri) və qədimdə Türkmənistan ərazisində yaşayan daxların, sakların, alanların, massagetlərin mədəni izlərini görmək mümkündür. Bu xətt daha çox epik yaradıcılıqda (dastan və nağıllarda), qismən də atalar sözləri və məsəllərdə, mərasim və təqvim mahnılarında saxlanmışdır (8, 94).

Türkmən və Azərbaycan xalqının yaşadığı tarixi hadisələr də onların milli mədəniyyəti – folkloru arasında bənzərliklərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, həm çar Rusiysi, həm də sovet hakimiyyəti altında yaşamaq hər iki xalqın taleyinə yazılmışdır. Məlumdur ki, Sovet hakimiyyəti dövründə türkdilli xalqların öz milli mənşəyindən uzaqlaşdırılması, yabançılaşdırılması istiqamətində fəaliyyət rejimin əsas ideoloji siyasi mövqeyi olması bu sahəyə də öz mənfi təsirini göstərmişdir. Türkmənşəli xalqların folkloru arasında müqayisələr aparılarkən daha çox onları bir-birindən fərqləndirən cəhətlərə diqqət yetirilmişdir. Məqsəd eyni kökdən olan xalqları bir-birindən ayırmaq, dəyərlərinin zənginliyinə kölgə salmaq, türk milli kimliyindən uzaqlaşdırmaq olmuşdur. “Türkiyə dışındakı türk topluluqlarının, özəlliklə də Rusiyanın hakimiyyəti altında qalmış türk topluluqlarının kimlik inşa etmə sırasında folkloruna yapılan müdaxilələr aradan qaldırılması çətin problemlər doğurmuşdur. Sovetlər Birliyi dönəmində ən yüksək səviyyəyə çatan bu müdaxilələr bu gün də folklor araşdırmalarına təsir göstərməkdədir. Çünki bu gün də Türkmənistanda əsas etibarilə sovet dönəmində təsbit edilən folklor materialları və yöntemləri istifadə olunmaqdadır. Problemlə və müdaxiləli mətnlər üzərinə aparılan araşdırmalar, təbii olaraq, sağlam sonuclar verməməkdədir” (5, 19).

Xatırladaq ki, Xəlil Şahinin türkmən folklorşünaslığı haqqında söylədikləri ümumilikdə sovet ölkəsində yaşayan bütün türk xalqlarına aid oluna bilər. Tədqiqatçı Əli Şamil “Azərbaycan Əlyazmaları İnstitutunun arxivindəki “Koroğlu” dastanı Kırmda nəşr olundu” məqaləsində bu barədə yazır: “Sovetlər dönəmində dastanın araşdırıcıları türksöylü xalqlardan toplanıb nəşr edilmiş mətnlərdə daha çox fərqliliklərə diqqət yetirirdilər. Bizi bir-birimizə yaxınlaşdıran, eyni kökdən olduğumuzu isbatlayan faktlara, eyni mədəniyyətin daşıyıcısı olduğumuza deyil, əksinə, bizi bir-birimizdən ayıra biləcək məsələlərə daha çox önəm verirdilər” (14, 125). Lakin oxşar, bəzən hətta eyni motiv və ya süjetləri inkar etmək, yanlış təbliğat aparmaqla türkmənşəli qövmləri bir-birindən ayırmaq cəhdi uğur qazana bilməzdi, çünki xalqın qan yaddaşına yazılanları heç bir qüvvə məhv etmə qüdrətində deyil və ola da bilməz.

Azərbaycan və Türkmənistan estetik fikrinin qarşılıqlı şəkildə müqayisəsi, təbii ki, şifahi söz sənətinin öyrənilməsindən başlanmalıdır. “Bu halda ilk olaraq,

şifahi yaradıcılığın, təsviri və musiqi sənətinin ənənəvi xüsusiyyətləri diqqətə alınmalıdır”(17, 193), yazan İ.Vəliyev Azərbaycan və türkmən dastanlarının poetik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin vacibliyini qeyd etmişdir.

Müqayisələr göstərir ki, nəinki folklor mətnləri, eyni zamanda, xalq musiqisi, mərasimləri, adət-ənənələri, memarlıq, xalçaçılıq, dulusçuluq, misgərlik və s. sənət nümunələri qohum xalqlar arasında genetik kodlarla bir-birinə bağlıdır. Tədqiqatçı Kamilə Dadaşzadə “Epik əsərlərin musiqi hermenevtikası problemlərinə dair” adlı tədqiqatında bu məsələ haqqında yazır: “Koroğlu” havalarının Azərbaycan, türk, türkmən variantlarının musiqi dilinin müəyyən səviyyələrində aparılmış müqayisəli təhlili onların tarixi-genetik qohumluğunu aşkarlamışdır. Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, türksöylü xalqların musiqili-epik yaradıcılığının ən dərin semantik qatlarının öyrənilməsində, onun kodunun açılmasında məhz tarixi-müqayisəli təhlil aparıcı rol oynaya bilər” (14, 126).

Azərbaycana dəvət edilərək 1923-1927-ci ilə qədər Bakıda müxtəlif tədris müəssisələrində çalışan məşhur türk alimi İsmayıl Hikmət Ertaylan (1899-1967) türk xalq ədəbiyyatlarının bir-birinə təsirlə bağlı maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür. Türk xalqlarının ədəbiyyatları arasındakı bənzərlikləri 1928-ci ildə Bakıda nəşr olunan iki cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” əsərində İsmayıl Hikmət belə izah etməkdədir: “Əsasən Anadoluya köçən türk qəbilə və əşirətlərinin keçdiyi yerlər Azərbaycan olduğundan xalqıyyat Anadoluya da bu yoldan keçmişdir. Anadoluda mövcud bir çox xalq nağıllarında, xalq hekayə və əfsanələrində, xalq roman və şeirlərində Azərbaycan xalqlarının ana xətləri görünür. Bunu qüvvətlə göstərən nöqtələr bu əsərlərdə Azərbaycana aid bir çox xüsusiyyətlərin mühafizə edilmiş olmasıdır” (6, 85).

Fikrimizcə, Azərbaycan folklorunun ona qohum olan xalqların yaratdığı mirasla müqayisəsi milli sərvətlərimizin öyrənilməsi, qorunması və təbliği üçün vacib istiqamətlərdən biridir.

Türkmən dastanları və onların bölgüsü. Dastanlar, bütün türkdilli xalqlarda olduğu kimi, türkmən folklorunun da əsas janrlarından biridir. Bu janrı türkmənlər “dessan”, “epos”, “anonim dessan”, “avtorlu dessan” və s. kimi terminlərlə adlandırırlar. Ümumiyyətlə, türkmən folklorşünaslığında dastanların təsnifatı ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə ki, türkmən folklorşünaslığının görkəmli nümayəndəsi Beymuhammed Ataliyeviç Karıyev (1914-1981) dastanları 1947-ci ildə belə təsnif etmişdir:

1. Qəhrəmanlıq dastanları: “Goroğlu”, “Yusif-Əhməd”, “Alı bəy Balı bəy”, “Dövlətyar” və s. dastanlarda türkmən xalqının alp-ərənlik tarixi, qəhrəmanlıq keçmiş, yadellilərə qarşı mübarizəsi bədii əksini tapır. Bu dastanlarda qəhrəmanın doğumu, ad alması, təlim və tərbiyəsi, ata-silaha yiyələnməsi, yaxınları ilə vidalaşaraq düşmənlərinə qarşı mübarizəyə qalxması və sairədən bəhs edilir.

2. Məhəbbət (aşk) dastanları: “Şahsənəm ilə Qərib”, “Yusif ilə Züleyxa”, “Zöhrə ilə Tahir”, “Gül-Sənubər”, “Nəcəf oğlan”, “Əsli ilə Kərəm”, “Huylukqa-Həmra”, “Sayatla Həmra” və s. kimi məhəbbət dastanlarında əsas süjet iki gəncin sevgisi üzərində qurulur. Bu dastanlarda qəhrəmanın aşiq olması, sevgilisinə

qovuşmaq üçün çətin sınaqlarla dolu yola çıxması, qarşısına çıxan maneələri dəf etməsindən bəhs olunur.

3. Dini dastanlar: İslamın qəbulundan sonra türk dastan ənənəsinə bu dinlə bağlı bir çox motivlər daxil olmuşdur. Bu mövzuda yaranan dastanlar əsasən Həzrət Əli və digər müqəddəslərə olan sevgi ilə bağlıdır. “Baba Rövşən”, “Zeynalərap və Muhəmməthanapye”, “Qırx hədis” və s. dastanlarında türkmənlərə məxsus dini baxışlar üstünlük təşkil edir.

Türkmənlərin ən qədim abidələri, digər oğuz boylarında olduğu kimi, “Oğuznamələr” hesab edilir.

Türkmən dastan yaradıcılığının inkişafında folklor söyləyicisi olan baxşılardan böyük rolu vardır. Onlar dastanları öz repertuarlarında yaşatmış, söylədikləri auditoriyadan asılı olaraq əlavələr etmiş, qorumuşlar. Hətta bəzi mənbələrdə XX əsrdə məclislərdə baxşılardan “Oğuznamələr”dən parçaları, “Kitabi-Dədə Qorqud”un Beyrəklə bağlı boyunu (əsas süjet qorunmaqla) bir qədər fərqli şəkildə söylədikləri qeyd olunmaqdadır. Türkmən xalq ədəbiyyatının incisi “Goroğlu” (“Koroğlu”) baxşılar tərəfindən ən çox ifa olunan dastanlardandır. Bu eposda real hadisələrlə yanaşı, mifoloji ünsürlər üstünlük təşkil edir və obrazlar türkmən ruhuna uyğunlaşdırılmışdır. Dastanın qəhrəmanı ətrafına topladığı qırx igidlə vətəni, xalqını bələlərdən qoruyur, bu yolda dəfələrlə ölüm-dirim savaşına girir. Qeyd etmək lazımdır ki, “Koroğlu” dastanının qəhrəmanlarının səfər etdikləri ərəzilər içərisində Türkmənistanla yanaşı, Qafqaz, Azərbaycan və Gürcüstan coğrafiyasına aid yerlər də vardır. Epos ənənəvi olaraq nəsr və nəzm hissələrindən ibarətdir. Poetik parçalar özünəməxsus musiqi ilə ifa olunur. Görkəmli şərqşünas V.V.Bartold türkmən Goroğlusunu “qəhrəman şair”(7) adlandırır.

Türkmən məhəbbət dastanları təxminən XVI-XVII əsrlərdə yaranmışdır. Bu dastanlarda real həyat hadisələrilə mifik elementlər bir-birilə sıx bağlıdır. Onların süjetinin əsasında bir-birini sevən, lakin müxtəlif səbəblərdən ayrı düşən iki gəncin eşq macəraları təşkil edir. Digər türk xalqlarında olduğu kimi, əksər hallarda aşiq öz sevgilisini yuxuda görür və bir çox çətinliklərdən keçərək onu axtarmağa yollanır. Türkmən dastan ənənəsində iki istiqamət özünü göstərir. Onların bəziləri (“Şahsənəm-Qərib”, “Əsli-Kərəm” və s.) şifahi xalq yaradıcılığı nümunələridir. Bundan əlavə, Şərq ədəbiyyatının ən məşhur, o cümlədən, “Şahnamə” ilə bağlı mövzuları, (“Rüstəm ilə Söhrab”, “Yusif ilə Züleyxa”, “Fərhad ilə Şirin”) türkmən baxşıları tərəfindən dastanlaşdırılmışdır. “Yusif ilə Əhməd”in Mağrupi, “Zöhrə və Tahir”in Molla Nəfəs, “Sayatlı Həmra”nın Şahbəndə, “Leyli və Məcnun”, “Baba Rövşən”, “Zeynalərab”, “Yusif və Züleyxa”ın Nurmühəmməd Əndəlib tərəfindən yaradıldığı həmin dastanların əlyazmalarında qeyd edilmişdir.

Ümumilikdə türkmən xalq nağılları dastanlara güclü təsir göstərmişdir. Türkmən dastanlarında digər türk xalqlarının şifahi epik ənənəsində də təsadüf olunan bir sıra motivlərə (“övladsızlıq”, “bəşikkərtmə”, “ov və ovçuluq”, “ölüb-dirilmə”, “hiylə”, “qılıq dəyişdirmə” və s.), həmçinin mifoloji elementlərə (əjdaha, dev, dövlət quşu, Qaf dağı, İrəm bağı, Simurğ və s.) təsadüf edilir. Məhəbbət dastanları da nəzm və nəsr hissələrindən ibarətdir. Qəhrəmanın keçirdiyi mənəvi sarsıntılar

daha çox şeirlərlə ifadə olunur, onların içərisində deyişmələrə də təsadüf olunur. Müasir dövrümüzdə hələ də türkmən baxışları sevə-sevə “Sayatla Həmra”, “Huyrukqa – Həmra”, “Zöhrə ilə Tahir”, “Şahsənəm ilə Qərib” dastanlarını öz repertuarlarında yaşatmaqdadırlar. Türkmən baxışının repertuarında “Qonur bağ”, “Novayı”, “Göy təpə”, “Soltan söyün”, “Cıǵalı”, “Qara Nərgiz”, “Müxəmməs”, “Nəcəfi” və “Yıldızdağ Göroǵlusu” kimi dütar havaları var.

“Sayatla Həmra” dastanı. Azərbaycanda türkmən folkloru ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Belə ki, məşhur Azərbaycan yazıçısı Anarın 1999-cu ildə antologiya şəklində tərtib etdiyi “Min beş yüz ilin oğuz şeiri” kitabına türkmən xalq ədəbiyyatından – aydımlardan, xüvdülərdən, lələlərdən bir neçə nümunə də daxil edilmişdir. Bundan əlavə, antologiyanın birinci cildinə XVIII əsr türkmən ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Nurmühəmməd Əndəlib, Abdulla Şahbəndə kimi görkəmli türkmən şairlərinin əsərlərindən parçalara da yer ayrılmışdır (11, 790-794). Anar türkmən dastan yaradıcılığı haqqında təsəvvür oyatmaq məqsədilə “Sayatla Həmra”dan iki şeir parçasının tərcüməsini də antologiyaya əlavə etmişdir (11,328-329).

Xalq Koroǵlu “Oğuz qəhrəmanlıq eposu”, “Orta Asiya, İran və Azərbaycan eposlarının qarşılıqlı əlaqələri” adlı tədqiqatlarında, yeri gəldikcə, türkmən dastanları, onların məzmunu, obrazlar sistemi və s. haqqında fikirlər söyləmişdir.

Bütövlükdə Orta Asiyada, xüsusən Xarəzm bölgəsində “Sayatla Həmra” xalq kütlələrinin sevə-sevə dinlədiyi dastanlar sırasına daxildir. Xatırladaq ki, “Sayatla Həmra” Azərbaycan və Türkiyədə tanınan dastanlardan biridir. “Dastan Azərbaycanda “Əmrah”, “Əmrah və Sayad Pəri”, Türkiyədə “Emrah və Selvihan”, Türkmənistanda isə “Sayat və Həmra” adı ilə tanınmışdır”(4).

Xatırladaq ki, Türkmənistanda Atlı Karlıyev və Atamurat Atabayev “Sayatla Həmra” dastanının motivləri əsasında opera yazmışdır və həmin əsər müasir dövrümüzdə də səhnə həyatını davam etdirməkdədir (13). Bu da Türkmənistanda həmin dastana olan diqqətdən xəbər verir. “Sayatla Həmra” istər dil xüsusiyyətlərinə, istərsə də öz məzmunu, obrazlar sistemi, tərkibindəki şeirlərə və s. görə həm Güney, həm də Quzey Azərbaycanda xalq içərisində geniş yayılan “Əmrah” dastanının bir versiyası olduğunu təsdiq etməkdədir. Məhz bu səbəbdən tədqiqatçı Fərqanə Əliyeva “Əmrah” dastanının türkmən versiyası: genezisi və formalaşması”(3) adlı dissertasiya işində “Əmrah” və “Sayatla Həmra” arasında müqayisələr aparmış, onların arasındakı oxşar və fərqli xüsusiyyətləri təhlil etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, professor Babış Mametyazov isə dastanları məzmununa görə tarixi-həyati və fantastik olmaqla iki qrupa ayırır və yazır: “Şahsənəm və Qərib”, “Sayatla Həmra”, “Nəcəf oǵlan” kimi dastanlar tarixi-həyati hadisələr əsasında yaranmışdır. Fantastik dastanların baş qəhrəmanları div, pəri, əjdəha kimi xəyali varlıqlarla əlaqədə olurlarsa, bu dastanların qəhrəmanları və digər xarakterlər xanlar, padşahlar ilə əlaqə qurmaqdadırlar, özlərinin özgürlüyü, şəxsi sevgisi uğrunda mücadilə etməkdədirlər” (10,43).

Göründüyü kimi, türkmən folklorşünas alimi Mametyazov “Sayatla Həmra”nı tarixi-həyati dastanlardan biri kimi təqdim edir. Ümumiyyətlə, türkmən folklorşünas-

lığında “Sayatla Həmra”nın yaranma tarixilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə ki, bəzi mənbələrdə, (məsələn, B.A.Karriyevin “Qədim türkmən ədəbiyyatı” adlı tədqiqatında) “Sayatla Həmra”nın müəllifinin məşhur türkmən şairi Şahbəndə (Şabəndə) olduğu qeyd edilir. Türkmən tədqiqatçısı B.M.Kerbabayev (1894-1974) də Aşqabadda çıxan “Sayatla Həmra” dastanına yazdığı “Ön söz”də dastan müəllifinin Şahbəndə olduğunu qəbul edir. Akademik V.M.Jirmunski (1891-1971) dastanların müəllifi məsələsilə bağlı yazır: “Orta Asiya və Yaxın Şərqdə geniş yayılmış xalq romanlarının yaranması ilə bağlı müxtəlif versiyalar var, onlar müəyyən “müəlliflər”ə aid edilir, bəzilərinin adlarına əlyazmalarda təsadüf olunur. Məsələn: “Yusif və Əhməd” Mağrubiyyə, “Tahir və Zöhrə” Molla Nəfəsə, “Sayat və Həmra” Şahbəndəyə aid edilir. Bu müəlliflər XVIII –XIX əsrin əvvəllərində folklor əsasında türkmən yazılı ədəbiyyatının ilk nümayəndələridir” (9,638). Lakin bununla yanaşı, bir sıra alimlər bu dastanların anonim şəkildə yarandığını bildirməkdədirlər. Məsələn, görkəmli alim A.N.Samoyloviç, B.Mamedyazov və başqaları “Sayatla Həmra”nın müəllifi məlum olmayan dastan olduğunu göstərirlər (12, 9).

Dastanların müəlliflər tərəfindən yaransa da, ifa prosesində xeyli dəyişmələrə məruz qalması təbii bir prosesdir. “Sayatla Həmra” dastanı ifaçılar – baxşılar tərəfindən bütün Türkmənistanda və türkmənlərin məskunlaşdığı digər bölgələrdə hələ də yaşadımaqdadır. Bundan başqa, özbək və qaraqalpaqlar arasında da bu dastanın ifa olunduğu bir sıra mənbələrdə qeyd edilməkdədir. A.Mirbadalayeva “Xuyrluqqa və Həmra” və “Sayatla Həmra” dastanlarının rusca nəşrinə yazdığı ön sözdə çox maraqlı bir məqamı qeyd edir: “Özbəkistan SSR Milli Akademiyasının əməkdaşları D.Kabulniyazov və R.Sultanova söyləyirlər ki, onlar “Xuyrluqqa və Həmra” və “Sayatla Həmra” dastanlarının Xarəzmdə kollektiv ifasının şahidi olmuşlar. Burada hər iki dastan türkmən və özbək dilində yaşadılır. Kollektiv ifa zamanı söyləyicilərdən biri aparıcı kimi çıxış edir, qalanları onu müşayiət edir və təkrarlayır. Əgər dastanlar türkmənlər arasında ifa edilirsə, aparıcı türkmən dilini gözəl bilən söyləyici olur. Əgər onlar özbəklər arasında söylənilsə, onda aparıcı özbək dilində nəgillir” (12,10).

Türkmən mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə, həm “Sayatla Həmra”nın elmi arxivlərdə bir neçə əlyazma nüsxələri qorunmaqdadır. Bundan əlavə, XIX əsrdə Daşkənddə özbək tacir Qulamhəsən Arifcanovun və Kazan Universitetinin mətbəəsində olunmuş nüsxələri də vardır (12,10)

“Sayat və Həmra”dakı hadisələrin XIV-XV əsrləri xatırlatdığını bildirən A.S.Mirbadalayeva həmin dövrdə İran və Qafqazda hakimiyyətdə olan Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların türkmən sülalələri olduğunu bildirir. Uzun illər türk xalqları arasında bu şəkildə yanaşma geniş yayılmışdır. Əslində, qaraqoyunlular və ağqoyunlular türk-oğuz boyları əsasında formalaşan dövlət idi. Yəni oğuz soyundan gələn türk tayfalarının hakimiyyəti idi. Bu fakt da Azərbaycan və türkmən xalq yaradıcılığında bənzərliklərə təsir göstərməkdədir. Belə ki, hər iki xalqın dastan yaradıcılığında qəhrəmanın göstərdiyi igidliklər, vətəninə, ailəyə məhəbbət, kişilərlə yanaşı qəhrəmanlıq göstərən qadın obrazları, ata olan sevgi və s. kimi ortaq xüsusiyyətlər vardır. Bu xüsusiyyətlərə diqqət yetirən Xalıq Koroğlu "Oğuz qəhrəmanlıq eposu" əsərində Azərbaycan “Koroğlu”su ilə türkmən “Sayatla Həmra”sı arasın-

da müqayisə apararaq, qadın obrazlar haqqında yazır: “Koroğlu”, “Sayat və Həmra” və başqa dastanlarda qadınlar lazımi məqamlarda at minərək kişilərlə birlikdə düşmənin hücumundan müdafiə olunurdular. Oğuz qızları da cavan oğlanlar kimi sərt qəhrəmanlıq şəraitində tərbiyə alıblar” (8,113).

Dastanın məzmunundan aydın olur ki, baş qəhrəmanlardan Sayat xan türkmən, Həmra isə azərbaycanlıdır. Həmra öz beşikkəsməsi Sərvinyazla evlənməyə qərar verir, toy günü bir tacir ona Sayat xanın şəklini göstərir. Həmra Sayat xana vurulur və onu tapmaq üçün Qızılalma adlı məmləkətə yola düşür. Atası Aşığı Əhməd oğlunu tək buraxmaq istəmir, onunla gedir. Yolda bir çox maneələri dəf edəndən sonra Həmra Sayat xanı tapır və ona qovuşur. Aşığı Əhməd isə vətəninə – Azərbaycana qayıdır. Bir müddət keçir, Həmra çox darıxır, vətəmindən və Sərvinyazdan ayrı yaşaya bilməyəcəyini yəqin edir. Həmranın qürbətdə çox əziyyət çəkdiyini görən Sayat xan onunla Azərbaycanda yaşamağa razılıq verir və birlikdə yola çıxırlar. Bu səfərdə bir çox çətinliklərlə qarşılaşan sevgililər, nəhayət, Azərbaycana gəlirlər. Burada Həmra həm Sayat xana, həm də Sərvinyaza qovuşur.

Görkəmli Azərbaycan folklorşünası M.H.Təhmasib “Əmrah” (Azərbaycan) və “Sayatla Həmra” (türkmən) dastanları arasında müqayisə apararaq yazır: “Türkmən variantına görə Həmra azərbaycanlıdır. O Səlbiniyaz adlı qızla evlənir. Toy gecəsi Qızılalma ölkəsində Sayat xan adlı bir qız olduğunu öyrənib arxasınca getmək qərarına gəlir... Azərbaycan variantına görə, Əhməd kişi ilə oğlu Əmrah Sayad Pərinin arxasınca getdikləri zaman yolda bulaq başında dincəlməli olurlar. Su ilə bulağa iki alma üzüb gəlir. Əhməd kişi almaları tutur və haradan gəldiyini öyrənmək üçün su yuxarı gedir. Aydınlaşır ki, bu su Sayad Pərinin bağından keçirmiş. Almalar da onun bağından imiş. Bizim variantda Sayat Pərinin qızıl almalı bağ sahibi olması türkmən variantında onun Qızılalma ölkəsindən olması şəklinə düşmüşdür” (1, XXIV).

M.H.Təhmasib eyni süjet xəttinə malik türkmən “Sayatla Həmra” ilə “Əmrah” dastanlarındakı obrazların adının uyğunluğuna diqqət çəkir və yazır: “Hər iki variantda atanın adı Əhməddir. Türkmən variantında hətta Həmranın azərbaycanlı, Əhmədin də aşığı olduğu xüsusilə qeyd edilir. Azərbaycan variantında Əmrahın nişanlısının adı Səlbinaz, türkmən variantında Səlbiniyazdır. Bizim variantda ikinci qızın Sayad Pəri, türkmən variantında Sayat xandır və i.a. Aydın bir şəkildə süjet bu xalqların birindən ikincisinə keçmişdir” (1,XXIV).

Qeyd etdiyimiz kimi, Həmra azərbaycanlıdır və dastanda vətəninə dəfələrlə xatırlayır, Sayat xana doğma yurdundan təbiətindən, gözəlliyindən bəhs edir. Məsələn:

Mən gəlmişəm Azərbaycan elinnən,
Özüm bilməm, hər söz gələr dilimdən.
Ayrı düşdüm vətənimdən elimdən,
Mənzil hansı, məkan hansı – bilmənəm.

Azərbaycanla bağlı Qarabağ, Gəncə, Şamaxı, Şirvan, Muğan və s. kimi yer adlarının işlənməsi, qəhrəmanın qürbətdə çəkdiyi izzətləri göstərmək üçün vətəninə vəsf edən şeir parçalarının məzmunu və sairə, təbii ki, “Sayatla Həmra”-nın Azərbaycanla bağlılığı məsələsini ortaya qoyur. Lakin dastanda türkmən

folklor ənənəsinin izləri də qorunmaqdadır. Belə ki, dastanda işlənən bir sıra bənzətmələr sırf türkmən ruhuna uyğundur. Məsələn, sevgilisini “boz maralım”, “köşəklərim” və ya “ac qartalım” deyərək təsvir etmək və s. Azərbaycan epik ənənəsinə yaddır.

Xatırladaq ki, “Sayatla Həmra” dastanında nəsr və nəzm növbələşir. Azərbaycan məhəbbət dastanlarında olduğu kimi, “Sayatla Həmra”da gəraylı, deyişmə, təcnis və s. şəkildə şeirlərə yer verilərsə də, qoşmalar üstünlük təşkil edir.

Bir məsələni də xatırlatmaq yerinə düşər. Müasir dövrümüzdə multidisiplinar (müxtəlif elm sahələrinin qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi) araşdırmalar aparılması probleminə diqqət artmaqdadır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, türkmən xalq ədəbiyyatı örnəklərinin orijinalda tədqiqi yalnız folklorşünaslıq üçün deyil, həm də Azərbaycan dilçiliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir zamanlar türk dillərinin əsas lüğət fondunda işlənən, müasir dövrümüzdə müəyyən dəyişmələrə məruz qalan bəzi söz və ifadələrin etimologiyasını müəyyənləşdirmək üçün bu mətnlər istiqamət verə bilər. Məsələn, “Sayatla Həmra” dastanında “su” sözünün “suv” şəkildə, yaxud “Xuyrluqqa və Həmra”da “dərman” yerinə arxaik “əm” sözünün işlənməsi və s. fikrimizi təsdiq edir. Məsələn:

Mənim yarım *suv* içində sonadır,
Görən aşiq kabab olub yanandır.
Əl uzadıb piyaləni alandır,
Həmra der, gətir piyaləni böylə.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Sayatla Həmra”nın rus dilindəki nəşrində tərcümə ilə yanaşı, dastanın türkməncə mətninin və ifa edildiyi musiqi notlarının verilməsi təqdirəlayiq hal kimi dəyərləndirilməlidir. Bu həm dastanın ifa olunduğu musiqini təsəvvür etmək baxımından faydalıdır, həm də orijinal mətn Azərbaycan dili ilə müqayisə üçün geniş imkanlar açır. Lakin rus dilindəki “Sayatla Həmra”nı nəzərdən keçirərkən, tərcümə zamanı məcazi ifadələrin öz məzmunundan tamamilə uzaqlaşması müşahidə olunur. Məsələn, “sona” sözü “уточка”, “tuti dilli” ifadəsi “Язык у тебя как у попурая” (“Sənin dilin tutuquşunda olduğu kimidir”), “Bağrım parə-parə dələndi, durnam” mürasiməsi: “На части изрезана моя печень, журавль мой” (“Ciyərim hissələrə bölündü, durnam mənim”) kimi tərcümə edilərək, öz mənə tutumunu tamamilə itirmişdir. “Qolu bağlı, sinəsi dağlı” həm türkmən, həm Azərbaycan dilində çox asanlıqla anlaşılan məcaziləşmiş, poetik bir ifadədir. Rus dilində həmin birləşmə “yaralı sinə” (израненный грудь) kimi verilir və beləliklə, ifadə öz poetikliyini tamamilə qeyb edir.

Digər bir tərəfdən, Azərbaycan və türkmən dillərinin çox yaxın – qohum dillər olması bəzən tərcümədə ciddi çətinliklər yaradır. Daha dəqiq desək, bir sıra hallarda yaxın dillərdən tərcümə müəyyən problemlərin ortaya çıxmasına səbəb olur. Belə ki, türkmən dilində işlənən bəzi sözlər azərbaycanca eyni səs tərkibinə malik olsa da, ifadə etdiyi məfhumu görə fərqlənir. Məsələn: “yaş” sözü türkmən dilində “cavan, gənc” mənasında işlənir, yəni arxaik şəklini mühafizə edir. Təbii ki, Azərbaycan dialektlərində həmin sözün türkmən dilindəki mənası işlənməkdədir. Məsələn, Ordubad dialektində hələ tam yetişməmiş qoz “yaş cəviz” və ya

təzə doğulan körpə “yaş uşaq” adlandırılır, lakin ədəbi dildə kəlmənin mənası başqadır. Türkmən dilində “qol” azərbaycancada həm “qol”, həm də “əl”, “taş” kəlməsi iki şəkildə – həm bildiyimiz “daş”, həm də “uzaq” mənasında anlaşılır. Bu və bu kimi hallar bəzən yanlışlıqların yaranmasına gətirib çıxara bilər. Belə faktları nəzərə alaraq, yaxın dillərdən tərcümə zamanı hər bir (hətta bizə yaxşı tanış olan) söz diqqətlə seçilməlidir.

Beləliklə, qısa şəkildə bəhs edilən örnəklər bir həqiqəti ortaya qoyur. Dünya, o cümlədən türk xalqlarının folklor mətnləri Azərbaycan dilinə, mümkün olduğu qədər, orijinaldan tərcümə edilməlidir. Bunun üçün isə, təbii ki, hər iki dili bilən və folklor mətnləri ilə işləməyi bacaran mütəxəssislərə ehtiyac vardır.

Nəticə. Azərbaycan və türkmən xalqlarının folklor yaradıcılığının çox yığcam müqayisəsi belə onlar arasında ciddi bənzərliklərin olduğunu ortaya qoyur. Bu oxşarlığın əsas səbəblərini aşağıdakı şəkildə yekunlaşdırmaq mümkündür:

- Azərbaycan və türkmən xalqlarının soy-kökünün eyni olması, hər ikisinin Türk-Oğuz boyuna mənsubluğu;
- Azərbaycan və türkmən dilinin geneoloji təsnifə görə çox yaxın qohumluğu;
- Hər iki xalqın qədim dövrdən başlayaraq eyni dini inanc sisteminə bağlı olması;
- Hər iki xalqın uzun illər eyni siyasi sistem içərisində yaşaması.

Beləliklə, türkmən folklor mətnlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək nəşr olunması mifologiya, mərasimlər, adət-ənənələr, tarix, dövlətçilik, etimologiya, dilçilik və başqa məsələlərlə bağlı müqayisələrin aparılması üçün şəraitin yaranması ilə nəticələnmə bilər. Ən əsası isə hər bir Azərbaycan türkünə öz əcdadını və qardaşını daha yaxından tanıması üçün fürsət verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dastanları. 5 cildə, I c., Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965
2. Caferoğlu Ahmet. Orhon abidələrində atalar sözü, “Halk Bilgisi Haberleri”, cilt I, İstanbul: 1 kanunisani 1930, yıl 1, sayı 3, s. 43
3. Əliyeva Fərqanə “Əmrah” dastanının türkmən versiyası: genezisi və formalaşması”, Bakı, 2010, 127 s. – <https://ru.calameo.com/read/00435401132a7e5e10f7a>
4. Əmrah və Sayad Pəri. <http://intangible.az/front/az/aboutExample/19219>
5. Halil İbrahim Şahin, Kültürel kimlik ve folklore, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi (İzmir), 2012, sayı 12, s. 5-20
6. Hikmet İsmail. Azərbaycan edebiyatı tarixi I-II, Hazırlayan: Parvana Bayram, Ankara: Akçağ, 2013
7. Göroğly. Aşgabat: Türkmen Dövlət Neşriyat Gulluğu, 2012
8. Koroğlu Xalıq. Oğuz qəhrəmanlıq eposu, Bakı: Yurd, 1999
9. Жирмунский Б.М. Избранные труды, Ленинград: “Наука”, 1974
10. Mametyazov Babış. Türkmen halk destanları, “Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi”, 1998, sayı 20, s. 38-43

11. Min beş yüzülin oğuz şeiri, iki cilddə, I kitab. Şeir mətnlərinin, müəlliflər və əsərlər haqqında məlumatların, lüğətin tərtibçisi, ön və son sözlərin müəllifi Anardır. Bakı: Azərbaycan, 1999

12. Мирбадалаева А.С. Тюркменский романический эпос, Москва: Главная Редакция Восточной Литературы, 1971

13. “Saýatly–Hemra” dessany esasynda opera oýny goýuldy – <https://afghanistan.tmembassy.gov.tm/tk/news/44054>

14. Şamil Əli. Azərbaycan Əlyazmaları İnstitutunun arxivindəki “Koroğlu” dastanı Kırında nəşr olundu”, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, Bakı: Nurlan, 2009

15. Talıblı Etibar. Folklorşünaslığın təşəkkülü haqqında, “Folklorşünaslıq məsələləri”, Bakı: VI buraxılış, 2007

16. Топоров Владимир Николаевич. Миф. Символ. Образ (Исследования в области мифопоэтического. Избранное), Москва: Из-во “Прогресс”, “Культура”, 1995

17. Велиев И., Об историко-этнических аналогиях в туркмено-азербайджанском художественном мышлении, “Türk mədəni mirası: qədim mənbələr və müasir perspektivlər” mövzusunda konfrans materialları, Aşkabat: 2000, s.193 – <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=16602>

